

Eynəli bəy Sultanovun həyatı və yaradıcılığı

İsa Həbibbəyli

Akademik, AMEA-nın vitse-prezidenti

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru. Azərbaycan.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az.

Annotasiya. Məqələdə XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli ədəbi simalarından olan, mahir publisist, nasir, folklorşünas, tərcüməçi və teatr təşkilatçısı, habelə mollaəsrəddinçi ədəbi cəbhənin fəal müdafiəçisi kimi tanınan Eynəli bəy Sultanovun həyatı, fəaliyyəti və yaradıcılığı barədə ətraflı məlumat verilir.

Eynəli bəy Sultanov Naxçıvanda maarifçi mühitin formalaşmasına hələ gimnaziyada təhsil alarkən xidmət göstərməyə başlamışdır. 1908-ci ildən etibarən Eynəli bəy Sultanovun həyatının Tiflis dövrü başlamış və ömrünün sonunadək əsasən orada yaşayıb formalaşmışdır. O, 1905-1908-ci illərdə "Kaspi" qəzetinin İrəvan və Naxçıvan üzrə xüsusi müxbiri olmuş, 1924-cü ildən etibarən Yeni Əlifba Komitəsi Tiflis şöbəsinin katibi kimi bu istiqamətdə geniş iş aparmışdır. XX əsrin əvvəllərində Tiflis teatr mühitinin yeni mərhələdəki inkişafına da Eynəli bəy Sultanov yaxından köməklik göstərmişdir. O, mahir publisist olmaqla bərabər, həm də bənzərsiz nasir idi. Onun hekayələrində Azərbaycan kəndi və kəndlilərin həyatı bütün təbiiliylə təsvir olunmuşdur. Tərcüməçiliklə məşğul olan Eynəli bəy Sultanovun ən böyük xidmətlərindən biri də Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrini rus dilinə tərcümə etməsidir. O, M.F.Axundzadənin "Molla İbrahimxəlil kimyəgər" və "Hacı Qara" komediyalarını rus dilinə tərcümə etmiş və hər iki əsərin rusca nəşrinə nail olmuşdur.

Açar sözlər: Eynəli bəy Sultanov, publisist, tərcüməçi, mollaəsrəddinçi, İrəvan Kişi Gimnaziyası, teatr təşkilatçısı

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.05.2022; qəbul edilib – 15.05.2022

Life and creative work of Eynali bey Sultanov

Isa Habibbeyli

Academician, Vice-president

General director of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az.

Abstract. In the article is provided detailed information about the life, activities and creativity of Eynali bey Sultanov who was a prominent literary figure of Azerbaijani literature in the early of 20th century and was known as publicist, writer, specialist in folklore, translator, theatre organizer and active defender of literary front of mollaəsrəddinists.

Eynali bey Sultanov served the formation of an enlightening environment in Nakhchivan while still studying in high school. The Tbilisi period of Eynali bey Sultanov's life started in 1908 and lived there mainly until the end of his life. He had worked as a special correspondent of the newspaper "Kaspi" on Yerevan and Nakhchivan and secretary of Tbilisi branch in New Alphabet Committee since 1924. At the beginning of the 20th century Eynali bey Sultanov also contributed closely to the development of the Tbilisi theater environment at a new stage. He was a skillful publicist and a unique writer. In his stories the village of Azerbaijan and the life of villagers have been described. One of the greatest services of Eynali bey Sultanov was the translation of samples of Azerbaijani

literature into Russian. He translated the comedies “Molla İbrahimkhalil – the Chemist” and “Haji Gara” by M.F.Akhundzade into Russian and published both works in the Russian language.

Keywords: Eynali bey Sultanov, publicist, translator, mollanasraddinist, Yerevan Men’s Gymnasium, theater organizer

Article history: received – 11.05.2022; accepted – 15.05.2022

Giriş / Introduction

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli ədəbi simalarından olan Eynəli bəy Sultanov mahir publisist, nasir, folklorşünas, tərcüməçi və fədakar teatr təşkilatçısı, habelə mollanasrəddinçi ədəbi cəbhənin ən fəal müdafiəçisi kimi tanınır. O, ardıcıl olaraq Za-

qafqaziya rusdilli mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəni irsimizin tədqiqi və təbliğinə həsr edilmiş məqalələrlə çıxış etmişdir. Azərbaycanda teatr hərəkatının genişləndirilməsində və inkişafında da Eynəli bəy Sultanovun mühüm xidmətləri vardır.

Əsas hissə / Main Part

Həyatı. Müxtəlif tədqiqat əsərlərində Eynəli bəy Çölü bəy oğlu Sultanovun doğum tarixi barədə iki məlumat vardır: 1862 [35, s.23; 21], 1863-cü [2, s.147; 4, s.9; 30, s.11] illər. Lakin aparılan araşdırmalar bu tarixlərin bir daha dəqiqləşdirilməsini tələb edir. Belə ki, XX əsrin səksəninci illərində aşkara çıxardığımız “İrəvan quberniyası Dairə Məhkəməsi prokurorunun köməkçisi Eynəli bəy Sultanovun şəxsi işi”ndəki formulyar siyahı adlanan rəsmi bir sənəddə onun 5 may 1866-cı ildə Naxçıvan şəhərində, Çölü bəy Nadir bəy oğlu Qullarağasıyevin ailəsində dünyaya gəldiyi qeyd olunmuşdur [32]. İndiyə qədərki təvəllüd tarixlərinin hansı mənbələr əsasında yazıldığı dəqiq göstərilmədiyi üçün 1866-cı il tarixini rəsmi bir sənəddən alınmış tərcümeyi-hal göstəricisi kimi qəbul etmək lazım gəlir.

Eynəli bəy Sultanov 1873-1879-cu illərdə Naxçıvan şəhər üçsünlü məktəbində ibtidai təhsil almışdır. Tanınmış müəllimləri və zəngin elmi-mədəni mühiti olan bu məktəbdə aldığı təhsil onun təməl biliklərinin və ilkin dünyagörüşünün formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Onun sonra harada və hansı məktəbdə təhsilini davam etdirməsi barədə də fikir müxtəlifliyi mövcuddur: gimnaziya (yeri, ünvanı, adı qeyd olunmadan) [20, s.51] və Tiflis Klassik Gimnaziyası [30, s.11; 34, s.6; 39, s.213]. Eynəli bəy Sultanovun Tiflis Klassik Gimnaziyasında oxu-

masına dair heç bir rəsmi sənəd yoxdur. Hətta tədqiqatçılar həmin mülahizəyə etiraz edirlər [5]. Ermənistan Dövlət Tarix Arxivindəki “İrəvan Kişi Gimnaziyası” adlı fondan 1986-cı ildə əldə etdiyimiz tərcümeyi-hal sənədləri isə Eynəli bəy Sultanovun 1880-1886-cı illərdə həmin təhsil ocağında oxuduğunu qəti şəkildə sübut edir [31, s.458,483]. Gənc gimnazist burada – İrəvan Kişi Gimnaziyasında rus, latın, yunan, fransız dillərindən dərs keçmiş, riyaziyyat, fizika, tarix, coğrafiya, ilahiyyat, hüsnxətt fənlərini öyrənmişdir [28, s.91-95]. Dilləri və ədəbiyyatları dərinlən öyrənməyə xüsusi həvəs göstərmişdir. 1881-1882-ci tədris ilinin imtahanlarında yunan dili və ədəbiyyatı, latın dili və tarixdən “əla” qiymətlər almışdır. Sənədlər göstərir ki, İrəvan Kişi Gimnaziyasında oxuyarkən Eynəli bəy Sultanov tərcümə məşğələlərində də fərqlənmişdir. Gənc gimnaziya şagirdi fransız, latın, yunan dillərindən rus dilinə, yaxud rus dilindən həmin dillərə tərcümə məşğələləri zamanı xüsusi qabiliyyət nümayiş etdirmişdir. Belə ki, 24 fevral 1884-cü ildə latın dilindən təklif olunan idiomatik ifadələri rus dilinə düzgün tərcümə edən 4 nəfər gimnazistin arasında onun da adı yazılmışdır. 29 aprel 1884-cü il tarixində o, rus dilindən imtahan zamanı Nikolay Qoqolun “Köhnə dünya mülkədarları” əsərinin məzmununu danışmış, nəzərdə tutulan parçanı, eyni zamanda fransız, latın və yunan dillərinə tərcü-

mə etmişdir. İmtahanda “əla” qiymət alan olmamış, biliyini sınaqdan çıxaran 16 nəfərdən yalnız Eynəli bəy Sultanovun cavabları tələbkar komissiya tərəfindən “yaxşı” ilə qiymətləndirilmişdir. 19 may 1886-cı il tarixində suallarının tərkibində tərcüməyə aid tapşırıqları olan latın dili imtahanından “əla” qiymət alan iki nəfər müdavimdən biri Eynəli bəy Sultanov olub.

Müqayisə üçün deyək ki, Cəlil Məmmədquluzadənin təhsil aldığı Qori Müəllimlər Seminariyasının proqramlarında yalnız ana dili və rus dilinin tədrisi nəzərdə tutulurdu. Burada Avropa dilləri və Qərb ədəbiyyatı tədris olunmurdu. Buna görə də Cəlil Məmmədquluzadənin “Avropa əhli-qələmlərindən şirin-şirin və bəzi vaxt da odlu-odlu, yanıqlı-yanıqlı söhbətləri” [8, s.245] gimnaziya məzunu Eynəli bəy Sultanovdan eşidib öyrənməsi tamamilə təbii idi.

Ana dili və ədəbiyyatın öyrənilməsində də gimnazist Eynəli bəy Sultanovun müəyyən nailiyyəti olmuşdur. O, İrəvan Kişi Gimnaziyasında 1880-1885-ci illərdə dövrünün tanınmış pedaqoqu Mirzə Elxanovdan, axırıncı tədris ilində isə Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu Firidun bəy Köçərliyə (1863-1920) dərs almışdır.

Yüksək hazırlığına, mənəvi yetkinliyinə, ədəbi istedadına görə Eynəli bəy Sultanovun İrəvan Kişi Gimnaziyasında axıradək oxuyub tam kursu bitirməsinə ehtiyac qalmamışdır. Yüksək təhsil göstəricilərinə görə o, İrəvan Kişi Gimnaziyasında təhsili vaxtından bir il əvvəl başa çatdırmışdır. Bir qədər əvvəl istinad etdiyimiz Eynəli bəy Sultanovun formulyar siyahısında oxuyuruq: “5 iyun 1886-cı ildə gimnaziyanın yeddinci sinfindən çıxmışdır. Həmin il gimnaziyanın Pedaqoji Şurasının qərarı ilə ona şəhər ibtidai məktəblərində müəllimlik etmək hüququ verilmişdir. Bu barədə 538 sayılı şəhadətnamə almışdır” [11].

Eynəli bəy Sultanov Naxçıvanda maarifçi mühitin formalaşmasına hələ gimnaziya şagirdi olarkən xidmət göstərməyə başlamışdır. Cavan gimnazist 1882-1883-cü illərdə Naxçıvanda “Ziyalı məclisi”, “Müsəlman Şiə Dram İncəsənəti Cəmiyyəti” kimi ədəbi-mədəni mərkəzlər yaratmışdır. Yeni nəsil gənclik üçün bu cəmiyyətlər sözün həqiqi mənasında məktəb funksiyasını yerinə yetirmişdir. Yaxın məsafədə yer-

ləşdiyi üçün o, tələbə ikən Naxçıvan şəhərinə vaxtaşırı gəlib-gedən, yay və qış tətillərini burada keçirən “mədəni-maarif tədbirlərinin təşkilatçısı, kimi tanınmışdır” [2, s.147]. Buna görə ki, gənclik illərində tanıdığı Cəlil Məmmədquluzadə onu “özündən artıq huşyar dost” kimi qiymətləndirmiş, “maarif aləminə” daxil olmağında gimnaziya məzununun müstəsna rolunu xüsusi qeyd etmişdir: “O qədər məni özünə qulaq asdırdın ki, axırda məni doğurdan da maarif aləminə daxil elədin”. Doğru olaraq qeyd ediləni kimi, “dostluq hər iki yazıçı üçün xeyirli olmuşdu” [20, s.54]. Eynəli bəy Sultanov da öz növbəsində Cəlil Məmmədquluzadənin timsalında özünün həqiqi məslək və əməl dostunu tapmışdır. Onlar bir-birlərinin “səsinə səs verən qardaşlar” [8, s.188] kimi vahid cəbhədə birləşmişlər. Naxçıvan teatrının 1886-cı ildə yaradılması, müxtəlif maarifçi-mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsi onların hər ikisinin birgə səylərinin nəticəsi idi. Filologiya elmləri namizədi İzzət Maqsudovun yazdığına görə, Eynəli bəy Sultanov Tiflis şəhərinə gedərək tanışlarının köməyi ilə Mirzə Fətəli Axundzadənin “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” əsərinin surətini çıxarıb Naxçıvana gətirmişdir [35, s.34]. Məhz Eynəli bəy Sultanovun təşkilatçılığı və Cəlil Məmmədquluzadənin rejissorluğu ilə 12 avqust 1886-cı ildə Naxçıvanda Mirzə Fətəli Axundzadənin “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” əsərinin tamaşaya qoyulması mühüm ədəbi-mədəni hadisə olmuşdur. Qeyd edək ki, bu tamaşa ilə Naxçıvan teatrının əsası qoyulmuşdur. “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” tamaşasında Cəlil Məmmədquluzadə Müsyö Jordan, Eynəli bəy Sultanov isə Hətəmxan ağa rolunda çıxış etmişlər. Bir il sonra, 1887-ci ildə Eynəli bəy Sultanovun “Tatar qızı” pyesi yerli həvəskarlar tərəfindən Naxçıvanda tamaşaya qoyulmuşdur. Bu hadisə Naxçıvanın teatr həvəskarlarını dram əsərləri yazmağa həvəsləndirmişdir.

Gimnaziyanı bitirdikdən sonra Eynəli bəy Sultanovun harada yaşayıb-ışləməsi məsələsinə dair də müxtəlif fikirlər vardır. Səksəninci illərdə onun Qarsda [30, s.11] və Naxçıvanda [2, s.147] yaşayıb-ışlədiyi qeyd olunur. Fikrimizcə, Eynəli bəy Sultanov 1888-1891-ci illərdə qısa fasilələrlə Naxçıvana gəlib-getsə də, 1886-1987-ci illərdə Qarsda yaşayıb-ışləmişdir. O,

əsasən Qarsda şəhər “Upravasında rütbəsiz məmur” [36, s.31], yaxud “mühüm işlər üzrə məmur” [30, s.12] vəzifələrində çalışmışdır [22]. Lakin o, Naxçıvan mühiti ilə əlaqələri kəsməmiş, ədəbi-mədəni tədbirlərdə yaxından iştirak etmişdir. Xüsusən, buradakı teatr hərəkatının inkişafında öz köməyini davam etdirmişdir.

Eynəli bəy Sultanov 90-cı illərdə İrəvan şəhərində fəaliyyətini davam etdirmişdir. “İrəvan quberniyası Dairə Məhkəməsi prokurorunun katibi Eynəli bəy Sultanovun şəxsi işi”ndəki 17 səhifəlik tərcümeyi-hal sənədləri onun 1892-1902-ci illərdəki fəaliyyətini əhatə edir. Formuluar siyahıdan görünür ki, bu illərdə Eynəli bəy Sultanov əsasən dövlət qulluğu sahəsində çalışmışdır. Belə ki o, 18 may 1892-ci ildən İrəvan quberniya idarəsində birinci dərəcəli dəftərxana xidmətçisi, 10 oktyabr 1893-cü ildən İrəvan Dairə Məhkəməsində tərcüməçi vəzifələrində çalışmışdır. Eynəli bəy Sultanov 1 yanvar 1894-cü il tarixdə İrəvan Dairə Məhkəməsi katibinin köməkçisi vəzifəsinə irəli çəkilmişdir. Az sonra isə Eynəli bəy Dairə Məhkəməsində mülki işlər üzrə üçüncü stolun rəisi vəzifəsinə təyin olmuşdur [33]. Bundan sonra hüquq idarələrində təcrübə qazanan Eynəli bəy Sultanov prokurorluq orqanlarına işə keçirilmişdir. O, 1897-1903-cü illərdə İrəvan Quberniyası Dairə Məhkəməsi prokurorunun köməkçisi vəzifəsini daşımışdır [33]. Şübhəsiz, bu illərdə Cəlil Məmmədquluzadənin də pedaqoji fəaliyyətdən hüquq idarələrinə işə keçməsində, xüsusən onun Naxçıvandakı şəhər polismeystrinin köməkçiliyindən İrəvan Dairə Məhkəməsində tərcüməçi vəzifəsinə gətirilməsində Eynəli bəy Sultanovun yaxından köməyi olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadənin “yəqin bilirəm ki, sən olmasaydın, mən də qeyri-sadədə kənd müəllimlərinin içərisində yaddan çıxmışdım” kimi etirafı həm də onun müəllimlikdən sonrakı həyatında inzibati-hüquq orqanlarında işə düzəlməsində, Naxçıvandan İrəvana köçərək məsul işlərdə çalışmasında Eynəli bəy Sultanovun rolunu nəzərə çatdırır. Fikrimizcə, Mirzə Cəlilin rusdilli mətbuat orqanları ilə əməkdaşlığa istiqamətləndirilməsi də Eynəli bəy Sultanovun adı ilə bağlıdır. Çünki Eynəli bəy Sultanov hələ 1891-ci ildən “Novoe obozreniye” qəzetində ardıcıl olaraq ədəbi-publisist yazılarla fəal iştirak edirdi.

Bu qəzetdə dərc olunmuş “Balıqçı və balıq” nağılı Köçərlinin tərcüməsində [41], “Azərbaycanlılar nə oxuyurlar” [42], “Bir daha şiə müsəlmanlarının dini şəbihləri haqqında” [43], “Şahtaxtinski və Şərq fonetik əlifbası” [45] və sair məqalələri, habelə “Kiçik sərgüzəşt” [44], “Novruz ağa” [46] hekayələri böyük marağa səbəb olmuşdur. Haqlı olaraq etiraf olunduğu kimi, “Eynəli bəy Sultanov “Novoe obozreniye” qəzetində çap olunan çoxsaylı məqalələri və hekayələri ilə özünü geniş sosial-ictimai və mədəni maraqlı dairəsinə malik, yaradıcı “mən”i ilə seçilən istedadlı publisist və yazıçı kimi tanıtmışdır” [4, s.17]. Cəlil Məmmədquluzadə digər maarifçi sahələrdə olduğu kimi, mətbuat və ədəbiyyat işində də Eynəli bəy Sultanovun “səsinə səs vermişdi”. Hətta yazığının “Poçt qutusu”, “Yan tütəyi” hekayələrinin də bu illərdə yazılması Eynəli bəy Sultanovun Mirzə Cəlilin hekayə yaradıcılığına özünün şəxsi nümunəsi ilə yol açdığını göstərir. Həmidə xanım Məmmədquluzadənin xatirələrindən öyrənirik ki, Eynəli bəy Sultanov Mirzə Cəlilin “Yan tütəyi” hekayəsini bəyənib təqdir etmişdir [29, s.11]. Bütün bunlara görə, Eynəli bəy Sultanovun Cəlil Məmmədquluzadə üçün yazıçılıq nümunəsi olması və onu rusdilli mətbuatda iştirak etməyə təşviq etməsi cavan qələm sahibinin həyatında yeni bir yolun açılmasına imkan yaratmışdır.

Mətbuat sahəsindəki fəaliyyətini davam etdirən Eynəli bəy Sultanov 1905-1908-ci illərdə “Kaspi” qəzetinin İrəvan və Naxçıvan üzrə xüsusi müxbiri olmuşdur. Burada onun “İrəvan hadisələri” [47], “İrəvan hadisələri barədə həqiqət” [48], “Professor İ.M.Seçenev” [49] və sair məqalələri dərc edilmişdir. Bu illərdə o, eyni zamanda 1906-cı ildən etibarən İrəvan Dairə Məhkəməsi prokurorunun Naxçıvan mahalı üzrə köməkçisi vəzifəsini də daşımışdır. Eynəli bəy Sultanov 1907-ci ildə İrəvan Dövlət Dumasına deputat seçilmişdir. Bu illərdə də o, mətbuatla əlaqələrini kəsməmişdir. Onun publisistikasında xüsusi yer tutan “Naxçıvan məktubları” silsiləsi bu illərin məhsuludur.

Bu illərdə Eynəli bəy Sultanovun şəxsi həyatında da yeniliklər baş vermişdir. Həmin il o, Naxçıvan şəhəri ətrafındakı Göynük, Sürməlik və Sirab kəndlərindəki torpaqlarını kəndlilərə bağışlamışdır. Bu, dövrünü qabaqlamış mühüm

ictimai hadisə olub, Eynəli bəy Sultanovun xalqçı-demokrat baxışlarından irəli gələn addım kimi onun həyata və cəmiyyətə baxışını əks etdirir. Bu hadisə onu əhatə edən mühitdə normal qarşılanmamış, hətta buna görə, Eynəli bəyə “dəli” kimi baxanlar da olmuşdur. Lakin o, mövqeyindən dönməyərək, ailəyə məxsus bəy torpaqlarını həmin torpaqları əkib-becərən insanlar arasında bölüşdürmüşdür. Bu, XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasında və Azərbaycanda torpaq islahatı sahəsində ilk addım idi.

Bundan sonra, 1908-ci ildən etibarən Eynəli bəy Sultanovun həyatı və yaradıcılığının Tiflis dövrü başlanır. Ömrünün sonunadək əsasən Tiflisdə yaşayan ədib həmin mühitdə formalaşmışdır. Tiflis ictimai-ədəbi mühiti Eynəli bəy Sultanovu məhsuldar yazıçı-publisist və tərcüməçi kimi tanıtmışdır. Öz növbəsində Eynəli bəy Sultanov da mühüm ictimai məzmunu malik ədəbi-publisist əsərləri və çoxcəhətli fəaliyyəti ilə Tiflis mühitinin inkişafına öz töhfəsini vermişdir.

Eynəli bəy Sultanov uzun müddət “Zakavkazyə” qəzetinin “Müsəlman həyatı” şöbəsinin müdiri olmuş, Qafqaz rusdilli mətbuatı ilə əməkdaşlıq etmiş, çoxsaylı məqalələrini oxuculara çatdırmışdır. Tanınmış mətbuat xadiminin “Zakavkazyə” qəzetindəki fəaliyyəti çoxcəhətli olub, müxtəlif sahələri əhatə etmişdir. İlk növbədə o, “Zakavkazyə” qəzeti “Müsəlmanların həyatı” şöbəsinin müdiri kimi Qafqaz müsəlmanlarının çətinlikləri və problemlərini Rusiya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmağı ən mühüm vəzifə hesab etmişdir. “Zaqafqaziya müsəlmanları haqqında”, “Zaqafqaziya müsəlmanları və müharibə”, “Hüquqi köməksizlik” kimi məqalələrdə qaldırılmış mühüm məsələlər Azərbaycan xalqının hüquqlarının təmin edilməsinə və müdafiə olunmasına həsr edilmişdir. “Zakavkazyə” qəzeti, eyni zamanda, özünün folklor araşdırmalarını, hekayələrini və teatr resenziyalarını çap etdirmək üçün də Eynəli bəy Sultanov üçün əsas tribuna – xitabət kürsüsü funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Eynəli bəy Sultanov XX əsrin əvvəllərində Tiflis teatr mühitinin yeni mərhələdəki inkişafına da yaxından kömək etmişdir. O, 1909-cu ildə “Zubalov adına Xalq evi” yanında Azərbaycan dram şöbəsinin əsas təsisçilərindən biri ol-

muşdur. Hətta az sonra Eynəli bəy Sultanov Gürcü Əyanlar Teatrında təşkil olunan Azərbaycan Teatr Cəmiyyətinin də bürosuna üzv seçilmişdir (1911) [1, s.53]. Beləliklə, o, Tiflisdəki teatr mühitinin, xüsusən də Azərbaycan teatrının əsas təşkilatçılarından birinə çevrilmişdir. Eynəli bəy Sultanovun müxtəlif tamaşalara yazdığı resenziyalar, ayrı-ayrı aktyorlar haqqındakı məqalələri Tiflisdəki Azərbaycan Teatrının təşəkkülünə müsbət təsir göstərmişdir. Vaxtilə xalq oyunlarını və şəbeh tamaşalarını araşdırıb öyrənən, Naxçıvan teatrının əsasını qoyan müəllifin artıq xeyli dərəcədə formalaşmış Tiflis Azərbaycan Teatrı barəsindəki fikirləri əsasən peşəkarlığı və vətəndaşlıq mövqeyi ilə diqqəti cəlb edirdi. Onun Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər”, Nəriman Nərimanovun “Nadir şah”, Üzeyir Hacıbəylinin “Arşın mal alan”, “Əsli və Kərəm” əsərlərinə, Şekspirin “Otello”, habelə Şəmsəddinbəy Saminin “Dəmirçi Gavə”, Volterin “Sultan Osman” kimi tərcümə əsərləri əsasında hazırlanmış tamaşalara yazdığı resenziyalarda Azərbaycan teatr sənətinin təşəkkülü, uğurları və yüksəliş çətinlikləri, öz əksini tapmışdır. Məşhur “Ölülər” tragikomedyasının ilk dəfə 29 aprel 1916-cı ildə Bakıda səhnəyə çıxarılması münasibətilə yazılıb mətbuatda çap olunmuş məqalədə bu mühüm hadisəyə yüksək qiymət verilmişdir [53].

Ədəbiyyata xüsusi maraq göstərən Eynəli bəy Sultanov ədəbiyyatşünaslıq sahəsində, xüsusən Azərbaycan folklorunun toplanması, rus dilinə tərcümə edilməsi və nəşri sahəsində də fəal çalışmışdır.

Eynəli bəy Sultanov sovet hakimiyyəti illərində mətbuat, əlifba islahatı və bədii yaradıcılıq sahəsində fəaliyyətini davam etdirmişdir. XX əsrin əvvəllərində heç bir partiyada rəsmi olaraq təmsil olunmadığı üçün sovet dövründə ciddi bir təzyiqlə üzləşməmişdir. Əksinə, Qafqaz rus mətbuatında çalışması yeni quruluşun ona loyallıq münasibətdə olmasını təmin etmişdir. Bu illərdə Eynəli bəy Sultanova Tiflisdə çıxan “Kavkazskaya kommuna” qəzetinin baş redaktoru kimi yüksək etimad göstərilmişdir. O, “Yeni fikir” qəzetinə əlavə olaraq nəşr edilən “İşıq yol” qəzetinin məsul katibi vəzifəsində də səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Ələkbər Qəribin redaktoru olduğu “Dan ulduzu” jurnalının fəal

əməkdaşlarından biri olmuş Eynəli bəy Sultanovun bu jurnalda çap etdirdiyi Aşıq Abbas Dəhri haqqındakı məqaləsi ədəbi mühitdə maraqla qarşılır.

Eyni zamanda Tiflisdə pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olan Eynəli bəy Sultanov 1912-1916-cı illərdə Tiflis Birinci Qadın Gimnaziyasında rus dili dərslərini tədris etmiş, 1917-ci ildən isə ana dili müəllimi və sinif nəzarətçisi vəzifəsində çalışmışdır. Sovet hakimiyyəti dövründə Eynəli bəy Sultanov latın əlifbasına keçmək uğrunda mübarizədə yaxından iştirak etmişdir. O, 1924-cü ildən etibarən Yeni Əlifba Komitəsi Tiflis şöbəsinin katibi kimi bu istiqamətdə geniş iş aparmışdır. Eyni zamanda həm də bədii yaradıcılıqla məşğul olan Eynəli bəy Sultanov 1924-cü ildə özünün "Atalıq" pyesini yazmışdır.

Eynəli bəy Sultanov 1925-ci ildə Bakıya gələrək Cəlil Məmmədquluzadə və digər molla-nəsrəddinçilərlə görüşmüşdür. Bu görüşün ardından Cəlil Məmmədquluzadə məslək dostuna 13 iyul 1925-ci il tarixli məktubunu yazaraq, Eynəli bəy Sultanovun onun taleyindəki roluna yüksək qiymət vermişdir.

Bu dövrdə Eynəli bəy Sultanovun ədəbi həyatında mühüm hadisə baş vermişdir. Tiflisdə "Yeni fikir" qəzetinin nəşriyyatında yazıçının "Seyidlər" adlı ilk kitabı 1925-ci ildə çap olunmuşdur. Kitaba tanınmış publisist Rzaqulu Nəcəfov ön söz yazmışdır. Dövrün tanınmış ziyalılarından Əziz Şərif, Ələkbər Qərib və Məhəmməd Rəsizadənin "Seyidlər" kitabı haqqında rəsenziyaları mətbuatda çap olunmuşdur. Eynəli bəy Sultanov "Seyidlər" kitabını avtoqrafla Həmidə xanım Məmmədquluzadəyə vermiş, Həmidə xanım həmin əsəri rus dilinə tərcümə etmişdir.

Ədib bədii yaradıcılıq və tərcüməçilik fəaliyyətini də sovet dövründə davam etdirmişdir. Tərcümə sahəsində diqqəti cəlb etdiyi üçün 1926-cı ildə Gürcüstan Yeni Türk Əlifba Komitəsində tərcüməçi vəzifəsində fəaliyyətə başlamış, latın əlifbasının tətbiq edilməsi yollarında mübarizəsini aparmışdır. O, 1927-ci ildə Maksim Qorkinin "Həyatdan lövhələr" əsərini və Vladimir Mayakovskinin "Bakı" şeirin rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərək, "Dan ulduzu" jurnalı vasitəsilə oxuculara çatdırmış-

dir. Bundan başqa, Eynəli bəy Sultanov görkəmli Azərbaycan dramaturqu Mirzə Fətəli Axundzadənin "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər" pyesini 1928-ci ildə, "Hekayəti-mərdi-xəsis və ya Hacı Qara" komediyasını isə 1929-cu ildə rus dilinə tərcümə edərək, Tiflisdə çıxan "Kultura i pismennosti Kavkaza" jurnalında rus dilində çap etdirmişdir. Bundan başqa, o, 1928-ci ildə "Təzə pir", "Çalma altında", "Çar zabiti, yaxud qurd xan" adlı hekayələrini yazıb "Dan ulduzu" jurnalı vasitəsilə oxucularına çatdırmışdır.

Eynəli bəy Sultanov 1930-cu ildə Yeni Əlifba Komitəsindən təqaüdə çıxdıqdan sonra Tiflisdə yaşamış, əsərlərini toplayıb çap etdirmək üçün hazırlamış, lakin həyata keçirə bilməmişdir. Məslək və sənət dostu Cəlil Məmmədquluzadənin vəfatını eşidərək təsirlənmiş, bu münasibətlə dərhal Həmidə xanım Məmmədquluzadəyə Tiflisdən teleqram göndərmiş, 5 yanvar 1932-ci ildə isə Bakıda dəfn mərasimində iştirak etmişdir.

Eynəli bəy Çölü bəy oğlu 1935-ci ilin iyun ayında Tiflis şəhərində vəfat etmiş, oradakı müsləman qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Bədii yaradıcılığı. Dramaturgiya. Çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinə malik olan Eynəli bəy Sultanov XIX əsrin 80-ci illərində ədəbi fəaliyyətə başlamışdır. O, dövrü mətbuatda ardıcıl olaraq publisist məqalələrlə çıxış etmişdir. Bundan başqa, folklor materiallarının toplanması, tədqiqi və təbliği sahəsində də o, geniş iş aparmışdır. Eynəli bəy Sultanovun bədii yaradıcılıq sahəsində ilk əsəri "Tatarka" pyesidir. Bu dram əsəri XIX əsrin səksəninci illərinin əvvəllərində Naxçıvanda yazılmışdır. Naxçıvan teatrının ana dilində yazılmış dram əsərinə olan ehtiyacından yaranmış bu pyes 1887-ci ildə burada müəllifin özünün iştirakı ilə yerli həvəskarlar tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdur. Eynəli bəy Sultanovun "Tatar qızı" pyesi 1904-cü ildə İrəvanda kitab halında nəşr edilmişdir [12, s.26]. Əsərdə qadın azadlığı məsələsi qoyulub müəyyən səviyyədə həll edilmişdir. Komediyanın əvvəlində verilmiş "Müəllifdən bir neçə söz"də yazıçı "müsəlman xanımlarının... hər şeyi bilməyə can atan Avropa qadınlarından xəbərsiz qalan baxışlarının pərdəsinin kiçik bir küncünü açmağı" [13, s.3] özünün əsas məqsə-

di kimi nəzərə çarpdırmışdır. İctimai-ədəbi mühitdə də “arvadlarımızın əsərdə olmaq söhbətlərini” [8, s.188-189] hələ XIX əsrin altmış-yedmişinci illərindən etibarən “birinci dəfə... müdafiə edən” [8] Eynəli bəy Sultanov idi. Əsərin mövzusu, müqəddimədə deyildiyi kimi, “kiçik əyalət şəhərlərinin birində” baş verən real hadisədən alınmışdır. Eynəli bəy Sultanov hətta pyesin “qəhrəmanının sözləri vasitəsilə yaranmış həqiqi hekayət əsasında” [13, s.4] yazıldığını qeyd etmişdir. Doğrudan da XIX əsrin ikinci yarısında qadın taleyi ilə bağlı bu cür hadisələr Azərbaycan həyatı və məişəti üçün səciyyəvi idi. Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Cəlil Məmmədquluzadə və başqa yazıçılar qadınların həyatının müxtəlif cəhətlərini fərqli baxışlardan qələmə almışlar. “Tatar qızı” pyesi də milli Azərbaycan mühiti və məişətindən doğmuş maraqlı dram əsəridir. Buna görə də əsərin Avropa ədəbiyyatı nümunələri ilə səsləşməsi haqqındakı mülahizələr [25, s.117] onun mövzusu və surətlər aləminə deyil, yalnız süjetindəki Qərb dramları ilə səsləşən bəzi oxşarlıqlara aid edilə bilər. Eynəli bəy Sultanov özü də bunu etiraf edərək yazmışdır: “Artıq o (“Tatar qızı” – İ.H.) yazıldıqdan sonra... təsadüfən bir fars məcmuəsində “Qadın kələyi” adı ilə çap olunmuş novellanın da buradakı sonluq kimi qurtardığını öyrənmişdir. Lakin müəllif inanır ki, hətta süjet ona şərikli görünə də, oxucu pyesin dəyərini fabulada axtarmayacaqdır” [13, s.4].

“Tatar qızı” komediyasındakı Sənəm Mirzə Fətəli Axundzadənin qadın obrazlarının yeni şəraitdəki davamı və inkişafı idi. Yanıqlı taleyi və lirizmi ilə Pərzadı (“Xırs quldurbasan”), ağıl və fərasətinə görə Səkinə xanımı (“Mürəfiə vəkillərinin hekayəti”) xatırladan Sənəm sədaqətli, mənəvi cəhətdən saf bir azərbaycanlı qadındır. O, yaşadığı dövrün sərt tələblərinin, hətta valideynlərinin mühafizəkar baxışlarının əksinə olaraq, özünün sevib-seçdiyi Ağşəriflə ailə həyatı qura bilir. Sənəm ağıl və fərasəti sayəsində “Azərbaycan qadınını məğlub etməkdən asan bir şey yoxdur”, – deyər düşünən Həsənəli bəy kimi lovğa bir zabiti də gülünc vəziyyətə salmağı, onun mənəvi miskinliyini aşkara çıxarmağı bacarır. Əsərin sonunda Sənəmin dilindən deyilmiş aşağıdakı təsirli sözlər bütövlükdə Ey-

nəli bəy Sultanovun Azərbaycan qadınları haqqındakı ümid və arzularının əks-sədası kimi səslənir: “Qoy bütün kişilər bilsinlər ki, biz Azərbaycan qadınları heç də onların təsəvvür etdikləri kimi iradəsiz, qorxaq və zavallı deyilik. Biz ancaq onlardan ötrü xəlv olunmamışıq. Biz də özümüzə görə bir adamıq” [13].

Əli Xəlilovun məlumatına əsasən, “Tatar qızı” 1884-cü ildə Naxçıvanda tamaşaya qoyulmuşdur [24, s.14]. Tamaşaya qoyulma tarixi mübahisəli görünə də, hər halda “Tatar qızı”nın Naxçıvanda yerli həvəskarlar tərəfindən səhnəyə çıxarıldığı real faktdır. Ola bilsin ki, “Tatar qızı” pyesi 1884-cü ildə Naxçıvan səhnəsində əvvəlcə rus dilində səhnəyə çıxarılmışdır. Çünki həmin dövrdə Naxçıvanda Avropada və Rusiyanın müxtəlif təhsil ocaqlarında təhsil almış və ya tələbəlik mərhələsində olan yeni nəslin kifayət qədər cavan nümayəndələri var idi. Sonra isə “Tatar qızı” (“Tatarka”) 1887-ci ildə yerli teatr həvəskarları tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdur.

Teatr xadimi Əli Xəlilovun yazdığına görə, “Tatar qızı” pyesinin tamaşasında “Sənəmin rolunu Eynəli bəy Sultanov, Nisənin rolunu Rəhim Xəlilov, Pərinin rolunu Nəsrulla Şeyxov, Ağşərifin rolunu Mirzə Ələkbər Süleymanov ifa etmişlər” [24, s.16].

Eynəli bəy Sultanov Tiflisdə yaşadığı illərdə teatr mühiti ilə çox yaxın və bağlı olsa da, uzun müddət dram əsəri yazmamışdır. O, yalnız 20-ci illərdə yenidən bu janra qayıtmış, “Atalıq”, “Səhhət verirsən, vermirsən”, “Uşaq bostanı” adlı səhnəcikləri qələmə almışdır.

Teatr təşkilatçılığı sahəsində böyük xidmətlər göstərmiş Eynəli bəy Sultanov həm də Tiflis və Bakı teatrlarında oynanılan tamaşalar haqqında resenziyalar yazıb çap etdirməklə, Azərbaycan teatrının nailiyyətlərini təbliğ etmiş, teatrın inkişafına dəstək vermişdir.

Nəsr yaradıcılığı. Eynəli bəy Sultanov mahir publisist olmaqla bərabər, həm də bənzərsiz nasir idi. O, hələ Naxçıvanda yaşadığı dövrdə publisist olmaqdan başqa, yazıçı-nasir kimi də tanınırdı. Eynəli bəy Sultanovun ilk hekayəsi olan “Arxı keç, sonra bərəkallah deyərsən” 1891-ci ildə yazılmışdır [51]. “Kiçik sərgüzəşt”, “Bülbül”, “Həsən xan”, “Qurd balası”, “Çalma” hekayələri onun həyatının Naxçıvan

dövrünün məhsuludur. “Silistçi dəftərxanasında” hekayəsi Eynəli bəy Sultanov İrəvan Dairə Məhkəməsində işlədiyi illərin təəssüratı əsasında yazılmışdır. İlk hekayələrindən etibarən milli məişəti, adi adamları, sadə və qərribə əhvalatları qələmə alan Eynəli bəy Sultanov maraqlı həyat lövhələri yaradan və bədii ümumiləşdirmələr aparmağı bacaran bir nasir kimi diqqəti cəlb etmişdi. O, Cəlil Məmmədquluzadənin kiçik hekayə yazmaq xəttini müdafiə və təbliğ etmiş, yazıçının “Yan tütəyi” hekayəsini çox bəyənməmişdi [29, s.11]. Ədib özü də kiçik hekayənin rusdilli Azərbaycan ədəbiyyatındakı ilk yaradıcılarından biri idi.

Eynəli bəy Sultanov həyatının Tiflis dövrü mərhələsində də hekayə yaradıcılığı ilə məşğul olmuşdur. Bu dövr hekayələrində maarifçi ideyalar, köhnəliyin tənqidi, folklor motivlərinə meyil, etnoqrafik çalarlar qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. “Acı masqara”, “Çadra altında”, “Dəhşətli intiqam”, “Qaynana, xain ana”, “Cənub gecələri”, “Aşıq üz görən yerdə”, “Podratçı” və sair hekayələrində yazıçı yığcam həcm, sadə, adi süjet və kiçik adamların taleyinin təsviri vasitəsilə dövrün, mühitin mühüm mətləblərini əks etdirməyi bacarmışdır. Tiflisdə nəşr edilən “Seyidlər” kitabı [17, s.3] Eynəli bəy Sultanovun ədəbi-ictimai mühitdə orijinal bir nasir kimi diqqəti cəlb etməsinə geniş yol açmışdır. Kitaba tənqidçi-publisist Rzaqulu Nəcəfovun (1885-1937) yazdığı “Bir neçə söz” adlı müqəddimədə “Seyidlər” hekayəsi “içimizdə yox kimi olan” “hekayə və romannəvislik” sahəsindəki mövcud boşluğa doldurmağa xidmət göstərən ədəbi fakt kimi qiymətləndirilmişdir. Rzaqulu Nəcəfovun fikrincə, “ədəbiyyatımızda böyük bir boşluq vücuda gəlib ki, o boşluğa doldurmaq... nəşriyyat idarələrimizin, ədəbiyyat maraqlarımızın və qələm sahiblərimizin qarşısında duran birinci vəzifələrdən olmalıdır” [17]. Müqəddiməçi bu fikirdə idi ki, “rübabi ədəbiyyatın təsirindən xilas olmağın və əsri-hazırın tələb etdiyi üzrə mənsur, həyatı və belletristik əsərlər vücuda gətirməyin zamanı gəlmişdir” [17, s.3-4].

Bütün bunlara görə, “Yeni fikir” qəzeti redaksiyasının “yazıçılarımıza yol göstərmək”, “fıtrət və təbiətlərindəki gizli istedadı oyatmaq... qələmlərinin məhsuluna əhəmiyyət və

qiymət vermək” məqsədilə keçirdiyi “hekayə yazmaq müsabiqəsində” nəzərəçarpacaq yer tutan “Seyidlər” hekayəsi nəşr olunması qərara alınan “hekayə seriyasının birincisi” hesab edilmişdir. Mövzunun “köhnə yaşayışdan alındığı”, “sadə və yarımşavadlı kəndli üçün belə anlaşılan tərzdə yazılması” [17, s.4-5] “Seyidlər” hekayəsinin əsas özünəməxsus cəhəti sayılmışdır.

Eynəli bəy Sultanovun hekayələrində mövzu və süjetlərin Qərb ədəbiyyatı ilə səsleşdiyi məqamlar vardır. “Avropa əhli-qələmlərinin” əsərlərinə yaxından bələd olan bir yazıçı üçün bu, təbii hal idi. “Kiçik macərə”, “Bülbül”, “Fars qızı” hekayələrində italyan və fransız ədəbiyyatı nümunələri ilə bənzərlik daha aydın hiss olunur. Lakin atıq etiraf olunduğu kimi, göstərilən hekayələrdə “E.Sultanov hadisəni bir az müasirləşdirmiş, nəticəni örtülü qoyub, oxucunun ixtiyarına buraxmışdır” [23, s.58]. Bununla belə, mövzu və süjet oxşarlığından bəhs edərkən, həm də xalqların həyatının müxtəlif tarixi məqamlarındakı yaxınlıq və səsleşməni də nəzərə almaq lazımdır.

Eynəli bəy Sultanovun müxtəlif mövzularda yazılmış hekayələrinin əksəriyyətində yaddaqalan qadın obrazları yaradılmış, qadınların hüququ ilə əlaqədar məsələlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Cavan yaşlarında Con Stüart Millin “Qadının taleyi haqqında” əsərində tanış olduğu qadın azadlığı problemi Eynəli bəy Sultanovun publisist əsərlərində və hekayələrində aparıcı mövzuya çevrilmişdir. Bu cəhətdən onu Azərbaycan ədəbiyyatında çoxsaylı qadın obrazları silsiləsi yaratmış yazıçı adlandırmaq olar.

Hekayələrində xalq həyatını real surətdə əks etdirmək baxımından Eynəli bəy Sultanov irəli getmişdir. Onun hekayələrində XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan kəndinin və sadə kəndlilərin həyatı bütün təbiiliyi ilə təsvir edilmişdir. Hekayələrində bəzən real olaraq kəndlərin adlarını da olduğu kimi işlətməmişdir. Onun haqqında söz açdığı Qarabağlar, Keçili, Qaraçuq, Göynük, Şahtaxtı, Sədərək və sair kimi kəndlər Naxçıvan Muxtar Respublikasında bu gün də mövcud olan yaşayış məskənləridir. Kəndlərin adlarının eyni ilə verilməsi hekayələrin xalq həyatı və məişəti ilə daha real olaraq səsleşməsinə şərait yaradır. “Çadra altında” hekayəsini “dopdoğruçu bir əhvalat”, “Əmələ

ailəsi” hekayəsini isə “həyatdan bir şəkil” adlandırması ayrılıqda götürülmüş bir hekayənin deyil, bütövlükdə Eynəli bəy Sultanovun hekayə yaradıcılığının, nəsr əsərlərinin həyat hadisələri ilə yaxınlığını səciyyələndirilən xüsusiyyətlərin ifadəsidir. Buna görədir ki, Eynəli bəy Sultanovun hekayələri xalq rəvayətləri təsiri bağışlayır. Buna baxmayaraq, yazıçı real həyatdan alıb, gerçəkliyə uyğun şəkildə təsvir etdiyi xalq həyatı və məişəti ilə əlaqədar səhnələri həyatı cəhətdən böyük məharətlə ümumiləşdirmişdir. “Dünyamalı xan” hekayəsindəki “Üstüaçıq kənd” Cəlil Məmmədquluzadənin kəşf etdiyi “Danabaş kəndi” kimi Eynəli bəy Sultanov tərəfindən tapılaraq dövrün səciyyəvi hadisələrini əks etdirən ümumiləşdirilmiş addır.

Azərbaycan ədəbiyyatında bədii əsərdə Eynəli bəy Sultanov qədər folklor motivlərindən və etnoqrafik detallardan yaradıcı şəkildə istifadə edən yazıçılar çox deyildir. Bu cəhətdən onun yaradıcılığını Yusif Vəzir Cəmənəmzinin əsərləri ilə müqayisə etmək olar. Bu, Yusif Vəzir Cəmənəmzinli kimi, Eynəli bəy Sultanovun da Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və etnoqrafiyasına dərin bələd olması ilə əlaqədardır. Məlum olduğu kimi, Eynəli bəy Sultanovun elmi-publisist irsində folklor materiallarının toplanması, tədqiqi və təbliği geniş yer tutur. Tədqiqatçıların onun “tez-tez folklor materiallarından istifadə etdiyini, nağılvari süjetlər qurmasını” [35, s.117-118] və “xalq arasında dolaşan əhvalatların hekayələşmiş formasını” [10, s.130] yaratmasını qeyd etmələri də yazıçının bədii əsərlərində folklor materiallarından yaradıcılıqla faydalandığını təsdiq edir. Eynəli bəy Sultanov etnoqrafik materiallardan müxtəlif bədii məqsədlər üçün istifadə etmişdir. Bütün hallarda folklor motivlərindən və etnoqrafik detallardan yaradıcı istifadə yazıçının xalq həyatını və milli məişəti real və koloritli surətdə əks etdirməsinə xidmət etmişdir. “Xırmanda” adlı hekayəsindəki aşağıdakı parça Eynəli bəy Sultanovun folklor və etnoqrafik çalarlara münasibətindəki həyatilik, xəlqilik, təbiilik kimi faktorları əyani şəkildə təsəvvür etməyə imkan yaradır: “Uşaqlar öküzləri vəllərdən açıb dincə buraxmışdılar. Özləri də heşanı (dərzlərin yerə dağıdılmışlarını – İ.H.) çevirib üstündə təzə

dərz dağıtmışdılar. Mən də Həsən dayı ilə çar-dağın kölgəsində oturub söhbət edirdik.

Həsən dayı çubuğunu sümürüb gördü ki, çubuq keçib, xoruldayır. Çubuğun külünü yerə silkib, çubuğu təzədən doldurdu, sonra çaxmaq çəkib yandırdı. Çubuğu damağına salıb Həsən dayı başladı:

- Ərz eləyim qulluğuna, qadasın aldığım, hərçənd ki, deyiblər: Keçən günə gün çatmaz, calaşan da günü-günə. Amma... keçən günlər bir gün deyildi ki, onlara adam hayıfılsın. Bu barədə ancaq aşıq yaxşı bir söz deyib, bax:

*Uca təpələrə dağ demək olmaz,
Keçən günümüze ağ demək olmaz.
İxtiyarsız igidə sağ demək olmaz,
Rüstəm tək pəhlivanilər olar. [14, s.167]*

Eynəli bəy Sultanovun əksər hekayələrində, novellalarda olduğu kimi, süjet xətti qəribə əhvalatlar əsasında qurulmuş və hekayə gözlənilməz hadisə ilə tamamlanmışdır. Buna görə də Eynəli bəy Sultanov Azərbaycan ədəbiyyatında novella janrının əsas yaradıcılarından biridir. Bundan başqa, Eynəli bəy Sultanovun bir çox hekayələri həyat materialını əhatə dairəsinə və həcminə görə povestə daha yaxındır. “Naxırçı qızı gözəl”, “Aşıq üz görən yerdə”, “Dərviş Nürəli” povest janrının tələblərinə cavab verən əsərlərdir. Həcm etibarilə hekayədən geniş olmaqdan başqa, həm də süjetin şəxəli olması, surətlərin çoxluğu, obrazların taleyinin daha böyük bir dövrünü əhatə etməsinə görə bu nəsr əsərlərinin povest adlandırılması daha doğru olar.

Yazıçının bir çox hekayətləri ayrı-ayrı miniatür hekayələrdən təşkil olunmuşdur. Ədib “Bülbül”, “İnsafsız kimdir” hekayələrinin tərkib hissəsi olan kiçik miniatürlərin hər birinə konkret ad da vermişdir. Hekayənin tərkib hissəsi olan və onun süjetini inkişaf etdirən miniatür hekayələr həm də əsər içində müstəqil hekayə təsiri bağışlayır. Bu mənada Eynəli bəy Sultanov Azərbaycan ədəbiyyatında miniatür hekayənin ilk yaradıcılarından biridir.

Nəticə olaraq demək olar ki, bir yazıçı kimi Eynəli bəy Sultanov Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realist dünyagörüşlə tənqidi realizmin arasında olan ədəbiyyatın əsas yaradıcılarından biridir. Daha doğrusu, o, maarifçi realist düşüncəli

tənqidi realist yazıçıdır. Əsərlərindəki cəmiyyəti islah yolu ilə inkişaf etdirmək, təkamül proseslərinə üstünlük vermək, mənəvi məsələləri ön mövqeyə çəkmək meyilləri Eynəli bəy Sultanovun maarifçi realizminin bədii ifadəsidir. Hətta onun fərdi üslubunu səciyyələndirən bədii əsərlərindəki etnoqrafik çalarlar, xalq məişətinin təsviri də mahiyyət etibarilə ədəbiyyatda maarifçi realist yanaşmaların təzahürləridir. Bununla belə, Eynəli bəy Sultanovun “islah işində”ki tənqid notları, tərbiyələndirmək və ya nəsihətçilikdən daha çox mühiti dəyişmək, yeniləşdirmək meyilləri onu tənqidi realistlərə yaxınlaşdırır. Beləliklə, maarifçi realist ağırlıqlı tənqidi realist yazıçı olması Eynəli bəy Sultanovun Azərbaycan ədəbiyyatındakı fərqli yerini müəyyənləşdirir.

Publisistikası. Eynəli bəy Sultanov Azərbaycan ədəbiyyatında adlı-sanlı publisist kimi tanınmışdır. Azərbaycanda XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Eynəli bəy Sultanovla müqayisə edilə biləcək mətbuat xadimi göstərmək çətindir. Ardıcıl jurnalistlik fəaliyyəti və professional səviyyəli publisistikasına görə onu yalnız Məhəmməd ağa Şahtaxlı ilə müqayisə etmək olar. Eynəli bəy Sultanov Azərbaycanda rusdilli publisistikanın əsaslarını yaratmışdır. Obrazlı şəkildə demək olar ki, Eynəli bəy Sultanov Zaqafqaziya rusdilli mətbuatında Azərbaycanın səlahiyyətli səfiri missiyasını şəərəflə və məsuliyyətlə həyata keçirmişdir. Zaqafqaziya rusdilli mətbuatının “Azərbaycan səhifələri” daha çox onun adı və həmin sahədəki çoxillik fəaliyyəti ilə üzvi surətdə bağlıdır. O, nəinki Azərbaycanda, geniş mənada Qafqazda rusdilli Azərbaycan publisistikasının görkəmli yaradıcılarından biridir.

Eynəli bəy Sultanov yaradıcılığında publisistika xüsusi yer tutur. O, XIX əsrin doxsanıncı illərinin əvvəllərindən ömrünün sonlarına, XX əsrin otuzuncu illərinə qədər, təxminən qırx ildən çox ardıcıl olaraq publisistika ilə məşğul olmuşdur. Eynəli bəy Sultanov publisistika fəaliyyətinə 1891-ci ildə “Novoye obozreniye” qəzetində çap olunmuş “Tatar atalar sözləri” adlı yazı ilə başlamışdır. Uzun illər ərzində Zaqafqaziyada rus dilində çap olunan müxtəlif mətbuat orqanlarında Eynəli bəy Sultanov 200-dən çox məqalə yazıb çap etdirmişdir. Onun məqa-

lələri əsasən “Novoye obozreniye”, “Kaspi”, “Zakavkazye”, “Zakavkazskaya reç” kimi nüfuzlu mətbuat orqanlarında dərc olunmuşdur. “Zakavkazye”, “Zakavkazskaya reç” qəzetlərinin “Müsəlman həyatı” şöbəsinin müdiri kimi o, bu qəzetlərdə hər həftə, bəzən isə həftədə bir neçə dəfə Azərbaycan mövzusunda məqalələrlə çıxış etmişdir. Eynəli bəy Sultanovun publisistikası XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan həyatının güzgüsü və salnaməsidir. Bu, məqalələrdə yazıçı ən müxtəlif yollarla mənsub olduğu xalqın çətin və ağır həyatını təsvir etməklə, onun yaxşılaşdırılmasına təsir göstərməyə çalışmışdır. Tədqiqatçıların doğru olaraq qeyd etdikləri kimi, “Eynəli bəy Sultanov və onun qələm dostları ...öz məqalələrini rus mətbuatında nəşr etdirərkən, eyni zamanda rus oxucularına müsbət təsir göstərirdilər. Bundan başqa, Eynəli bəy Sultanov ağır məhrumiyətlərə düşər olan, rus çarizminin müstəmləkəçilik boyunduruğu altında inləyən doğma xalqının faciəli həyatını başqa xalqlara, birinci növbədə rus xalqına, onun qabaqcıl adamlarına daha aydın çatdırmaq məqsədilə rus mətbuatında işləməyə əhəmiyyət verirdi [35, s.139].

XIX əsrin axırları rus mətbuatında çap olunmuş məqalələrində daha çox şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanılması, tərcümə edilməsi və şərh olunmasına diqqət yetirən Eynəli bəy Sultanov bu yolla xalq həyatının dərinliklərini öyrənmiş, sadə insanların taleyini və baxışlarını əyani şəkildə izləmişdir. Bu mənada folklor materiallarının toplanılması və öyrənilməsi ilə başlanan xalq həyatı ilə yaxından tanışlıq Eynəli bəy Sultanovun, ümumiyyətlə, bədii-publisistik yaradıcılığının möhkəm bünövrəsini təşkil edir. Eynəli bəy Sultanovun publisistikasındakı güclü vətənpərvərlik duyğularının kökü folklor vasitəsilə mənimsədiyi xalq həyatını dərinləndirən dərk etməsi ilə əlaqədardır. Eynəli bəy Sultanov rusdilli mətbuatda Azərbaycan həyatının real mənzərəsini yaratmış vətənpərvər Azərbaycan ziyalısidir. O öz xalqını dərin məhəbbətlə sevən, onun həyatını və ideallarını ürək yangısı ilə təsvir edən görkəmli vətəndaş yazıçı-publisistdir. “Xalqa məhəbbət” adlı məqaləsindəki aşağıdakı fikirlər vətənpərvər Azərbaycan publisistinin əqidəsinin əks-sədası olan təsirli bir monoloqdur: “Mən səni sevirəm, xal-

qım! Bütün məramımla, bütün qəlbimlə sevirəm. Səni bəşəriyyətin böyük ailəsinin üzvü kimi sevirəm. Səni sevrəkən həyatını müşahidə edir, sənin övladlarını öyrənir, dost-düşmənlərini ayırd edirəm. Mən sənin məhəbbətindən ilham alıb, onlardan bir parçasını öz açıq məktublarımda ifşa etmişəm. Həm də nəinki bir parçasını, çoxunu.

...Mənim xalqım, səni azad insanlar içərisində azad, xoşbəxtlər içərisində maarifçi görə biləcəyəmmi?

...Mən inanıram, sənin irəliyə doğru hərəkətini ləngidən hər cür buxovlardan azad olacağı gün uzaqda deyildir. Mən o vaxta qədər sağ qala biləcəyəmmi?!" [15]

Dövrün ən mühüm mətləbləri müstəmləkəçiliyin, elm və maarifsizliyin tənqidi, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, qadın azadlığı, ictimai-mədəni gerilikdən xilas olmaq kimi mühüm problemlər Eynəli bəy Sultanovun publisistikasının ana xəttini müəyyən edir. O, qaldırdığı məsələlərdən hər birinin mahiyyətini aydınlaşdırmış, mövcud vəziyyətini və çıxış yollarını göstərmişdir. Ona görə də Eynəli bəy Sultanovun məqalələri analitik təhlil əsasında yazılmış mükəmməl publisistika nümunələridir. Onun publisistikasında jurnalist müşahidəsi ilə müraciət edilən mövzunun ətraflı şəkildə araşdırılması bir-birini tamamlayır. Bu cəhətdən Eynəli bəy Sultanovun dövrü mətbuatda çap edilən məqalələri əhəmiyyətli elmi-analitik publisistika örnəkləridir. Eyni zamanda, publisistikasında daha çox ictimai-siyasi proseslərin işıqlandırılmasına fikir verdiyi üçün, onun məqalələri analitik siyasi publisistika nümunələri kimi səciyyələnir. "Qafqaz xalqlarının bir-birlərinə münasibətinə dair məsələlər", "Müsəlmanların diqqətinə", "Azərbaycan ziyalıları haqqında fikirlərim", "Tiflis müsəlmanlarının hüquqi köməkçisi", "Rusiya müsəlmanları", "Zaqafqaziya müsəlmanları haqqında", "Azərbaycanlının səsi" və sair kimi məqalələrində xalqın çoxcəhətli problemləri azərbaycançılıq baxımından məharətlə əks etdirilmişdir.

Eynəli bəy Sultanov Azərbaycan mətbuatına məqalələr silsiləsi janrının mükəmməl nümunələrini bəxş etmişdir. Onun "Naxçıvan məktubları" bu regionun XX əsrin əvvəllərindəki problemlərini əks etdirən əhəmiyyətli publisistika

serialıdır. "Müsəlmanlar arasında" adı ilə bir neçə il ərzində çap etdirdiyi çoxsaylı məqalələr dövrün aktual problemlərinə işıq salan publisistik bələdçidir. "Müsəlmanların həyatı və mətbuat" məqalələr silsiləsi gündəlik cəmiyyət hadisələrinin və xalqımızın sabaha doğru ümidlərinin sanballı publisist ifadəsidir.

Eynəli bəy Sultanov Azərbaycan mətbuatında da məqalələrlə çıxış etmişdir. "Dan ulduzu" jurnalında və "Yeni fikir" qəzetində çap edilmiş məqalələri onun doğma ana dilində də yazıb-yaratmaq imkanlarına malik olduğunu nümayiş etdirir.

Ümumiyyətlə, Eynəli bəy Sultanovun jurnalistika fəaliyyəti və publisistikası XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ziyalılarının mətbuatla əlaqələrinin və dövrü mətbuatda fəaliyyətinin canlı bir nümunəsidir.

Tərcümələri. Eynəli bəy Sultanov tərcüməçilik sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir. O, ilk növbədə Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrini rus dilinə tərcümə edərək ədəbiyyatımızı başqa xalqlara tanıtmğa çalışmışdır. Bu məqsədlə o, M.F.Axundzadənin "Molla İbrahimxəlil kimyagər" və "Hacı Qara" komediyalarını rus dilinə tərcümə etmiş və hər iki əsərin rusca nəşrinə nail olmuşdur [50].

Eynəli bəy Sultanovun tərcüməçilik fəaliyyətində müxtəlif dillərdən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələr daha geniş yer tutur. O, digər xalqların ədəbiyyatından seçmələri dilimizə tərcümə etməklə, xalqımızın qarşısında dünya ədəbiyyatına yeni bir pəncərə açmaq arzusunu həyata keçirmişdir. Eyni zamanda, Eynəli bəy Sultanov tərcümə zamanı seçdiyi ədəbi nümunənin mühüm tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olmasına da xüsusi fikir vermişdir. Məhz həmin məqsədlə o, böyük rus satiriki İvan Krilovun "Tülkü və üzüm" təmsilini dilimizə çevirmişdir. Tərbiyəvi əhəmiyyətini nəzərə alan Firidun bəy Köçərli həmin təmsili Eynəli bəy Sultanovun tərcüməsində 1912-ci ildə nəşr etdirdiyi "Balalara hədiyyə" kitabına daxil etmişdir. Tərtibçi "Mühərririn ifadəyi-məramı" adlı müqəddimədə Eynəli bəy Sultanovun tərcümə zamanı "öz dilimizin şivəsini itirmədiyini" [26, s.3] xüsusi qeyd etməyi lazım bilmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində rus ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə etdiyi tərcümələr Eynəli

bəy Sultanovun yeni tarixi dövrün ədəbiyyatının yaradıcılarına münasibətini ifadə etmişdir. Rus sovet ədəbiyyatından tərcümə üçün Maksim Qorki və Vladimir Mayakovskinin əsərlərindən nümunələri seçməsi həm də onun ədəbi şəxsiyyətlərin sənətinə rəğbət bəslədiyini nəzərə çarpdırmağa xidmət edir. Maksim Qorkinin “Həyatdan lövhələr” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi, Eynəli bəy Sultanovun həm də özünün yaradıcılıq prinsiplərinə uyğun gələn bir bədii əsəri seçməsi baxımından maraqlıdır. Belə ki, Maksim Qorkinin nəsr əsərləri ilə Eynəli bəy Sultanovun hekayələri arasında həyatın dibinə enmək mənasında müəyyən yaxınlıq vardır. Eynəli bəy Sultanovun Vladimir Mayakovskinin “Bakı” şeirini Azərbaycan dilinə çevirməsi isə bu şairin Azərbaycana xüsusi dost münasibəti ilə əlaqədar idi. XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairləri hərsi bir üsulla Vladimir Mayakovskiyə bəslədiyi dostluq münasibətini bildirmişlər.

Eynəli bəy Sultanovun Maksim Qorki [37] və Vladimir Mayakovskidən [40] etdiyi tərcümələr 1927-ci ildə “Dan ulduzu” jurnalında çap edilərək Azərbaycan oxucusuna çatdırılmışdır.

Eynəli bəy Sultanovun İ.Baxmanovun “Pedaqoji laboratoriyasında” adlı əsərinin tərcümə edilməsində əxlaqi-tərbiyəvi cəhət əsas götürülmüşdür.

Eynəli bəy Sultanovun tərcüməçilik fəaliyyətində Şərq ədəbiyyatına müraciət geniş yer tutur. XX əsrin əvvəllərinin mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitində Eynəli bəy Sultanovun Şərq klassiklərinin əsərlərindən həyat dərsləri olan bədii nümunələri seçib rus dilinə çevirməklə cəmiyyətin müdrikliyə olan ehtiyacını diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Bu, Baba Tahirin “Allah insan məhkəməsi qarşısında” adlı məsnəvisi Eynəli bəy Sultanov tərəfindən 1908-ci ildə rus dilinə tərcümə edilərək “Zakavkazye” qəzeti vasitəsilə oxuculara çatdırılmışdır [6]. Eyni zamanda, Eynəli bəy Sultanov İran şairi Şeyx Sədi Şirazinin məşhur “Gülüstan” əsərinin müqəddiməsini [18] və həmin əsərdən seçilmiş 40 beyti də sətiri tərcümə edərək çap etdirmişdir [38]. Şeyx Sədi Şirazi haqqındakı aşağıdakı fikirləri onun Şərq ədəbiyyatından tərcüməyə müraciətinin səbəblərini aydınlaşdıran əsaslandırılmış yazıçı qənaətlərinin ifadəsidir: “Böyük

fars şairi Sədinin Avropa dillərinə tərcümə edilmiş əsərləri bütün Asiya müsəlmanları arasında ən populyar oxu kitabıdır... Xüsusən, onun “Gülüstan” kitabı oxuyub-yazmağı bacaran müsəlmanların hamısının stolüstü kitabıdır. Bu kitabdakı nəinki gözəl şeirlər, şairin həvəskarlarının dilində əzbər səslənən mənzum hekayətləri də çox hallarda həyat dərsləri kimi qəbul olunur [38].

Eynəli bəy Sultanovun Hafiz Şirazinin “Divan”ından rus dilinə etdiyi bəzi seçilmiş parçalar da hikmət xəzinəsi örnəkləri kimi rusdilli oxucular arasında maraqla qarşılanmışdır [27].

Ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti. Eynəli bəy Sultanov bədii yaradıcılıqla və publisistika ilə yanaşı, bir neçə istiqamətdə ədəbiyyatşünaslıqla da fəal surətdə məşğul olmuşdur. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplayıb nəşr etdirmək sahəsində Eynəli bəy Sultanovun böyük xidmətləri olmuşdur. Bu cəhətdən onun fəaliyyətini adlı-sanlı folklor toplayıcıları olan Salman Mümtaz və Hümət Əlizadə ilə müqayisə etmək olar. Digər folklor toplayıcılarından fərqli olaraq, o, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini həm də rus dilinə çevirərək, Qafqazın rusdilli mətbuat orqanlarında çap etdirməklə geniş dairədə tanıtmışdır. Təsədüfi deyildir ki, ədibin folklorşünaslıq görüşləri, şifahi xalq ədəbiyyatının toplanılması, tədqiqi, nəşri və tərcüməsi sahəsindəki çoxcəhətli fəaliyyəti xüsusi bir dissertasiyanın və monoqrafiyanın mövzusunda çevrilmişdir [10].

Eynəli bəy Sultanov ədəbiyyatda fəal vətəndaşlıq mövqeyini və dərin həyatın realist təsvirini mühüm şərtlərdən biri hesab edirdi. Onun “Zəmanə ədiblərindən nə tələb olunur” məqaləsi ədəbi gedişatın proqramını müəyyən edən qiymətli elmi-nəzəri əsərdir. O, Şərq ədəbiyyatında Sədi və Hafizin, Rusiyada Lev Tolstoyun və Maksim Qorkinin Avropa ədəbi fikrində Volterin yaradıcılığına rəğbət bəsləmiş və onların xidmətlərinə yüksək qiymət vermişdir.

Eynəli bəy Sultanov ədəbiyyatda realizmin tərəfdarı və müdafiəçisi kimi çıxış edərək bədii əsərin xalqın içərisinə daxil olmasını və xalqa xidmət göstərməsini mühüm şərtlərdən biri kimi qiymətləndirmişdir. O, Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə və Üzeyir Hacıbəylinin əsərlərini

xalqın tarixi taleyində və milli-mənəvi oyanışında xüsusi yeri və rolu olan böyük ədəbiyyat nümunələri səviyyəsində yüksək dəyərləndirmişdir. Firidun bəy Köçerlinin ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti, xüsusən, onun çoxcildlik "Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi materialları" əsərini yazması Eynəli bəy Sultanov tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Biz sözlə, Eynəli bəy Sultanov nəticə etibarilə ədəbiyyatda realizmin, xalqiliyin, yeniləşmə və müasirliyin böyük carçısı kimi çıxış etmişdir.

Eynəli bəy Sultanov ictimai-ədəbi mühitdə böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin ən yaxın məsləkdaşı, dostu, həmfikri kimi də əsl əqidə birliyinin nümunəsini göstərmişdir. O, Zaqafqaziya rusdilli mətbuat orqanlarında ardıcıl olaraq Cəlil Məmmədquluzadənin başçılıq etdiyi "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin ideya-siyasi xəttini müdafiə və təbliğ etmişdir. Eynəli bəy Sultanov "Molla Nəsrəddin" jurnalının fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı ki, "bu jurnal özünün çoxsaylı qiymətli xüsusiyyətləri ilə təkcə bizim regionun müsəlmanları arasında deyil, bütün müsəlman şərqində, həmçinin Avropa Cəmiyyətinin Şərq həyatı ilə maraqlanan bütün təbəqələri arasında böyük populyarlıq qazanmışdır" [52]. Onun məqalələrində Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı və molla-nəsrəddinçilərin əsərləri Azərbaycanda realist-satirik ədəbiyyatın mükəmməl örnəkləri kimi yüksək qiymətləndirilmişdir. Eynəli bəy Sultanov məslək dostu Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər" tragikomediyasını müsəlman dünyasının mənəvi oyanışına xidmət edən, böyük təsir göstərən misilsiz sənət əsəri kimi səciyyələndirmişdir. Onun "Ölülər" əsərinin Bakıda uğurla tamaşaya qoyulmasına həsr edilmiş məqaləsi sadəcə əsrin səhnə təcəssümü haqqında yazıçı təəssüratlarından ibarət olmayıb, tamaşanı sənətşünaslıq baxımından təhlil edən professional teatr resenziyasıdır. Bu məqalədə, eyni zamanda Cəlil Məmmədquluzadə haqqında da maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır: "Bir neçə il bundan qabaq yazılan, lakin müxtəlif səbəblər üzündən tamaşaya qoyulmayan "Ölülər" in Bakı tamaşası böyük müvəffəqiyyətlə keçmişdir. Bu klassik əsərin tamaşası azərbaycanlı qadınlara xüsusilə daha çox təsir etmişdir. Onlar əsərin müəllifinə hörmət və

məhəbbət əlaməti olaraq, ona zərif bir xalça bağışlamış və məktub vasitəsilə Cəlil Məmmədquluzadəni səmimiyyətlə təbrik etmişlər [54].

Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə də öz növbəsində ədəbi-ictimai fikrin inkişafında və onun şəxsi taleyində Eynəli bəy Sultanovun roluna və xidmətlərinə yüksək qiymət vermişdir. Böyük ədibin "Əzizim Eynəli bəy Sultan!" müraciəti ilə başlanan 13 iyul 1925-ci il tarixli məktubunda deyilir:

"Əzizim Eynəli Sultan!

... Elə saatlar olurdu ki, ...keçmiş günləri yada salırdım. Elə bilirdim ki, haman Eynəli qardaşım qırx il bundan qabaq yanımda oturub cavanlıq həvəsilə oxuduğu kitablardan, rus maarifindən, Avropa əhli-qələmlərindən şirin-şirin və bəzi vaxt da odlu-odlu, yanıqlı-yanıqlı söhbətlər edir. O qədər məni özünə qulaq asdırdım ki, axırda məni doğrudan da maarif aləminə daxil elədin. Yəqin bilirəm ki, sən olmasaydın, mən də qeyri-sadəcə kənd müəllimlərinin içində yaddan çıxmışdım". Bəhər hal, Tubuya mənim qardaşlıq salamımı yetir... Özün də hələ özünü bir tövr saxla görüm nə vaxt görüşərik" [7, s.352-353].

Bu mühüm ədəbi-tarixi əhəmiyyətə malik olan məktubdakı Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən Eynəli bəy Sultanova ünvanlanmış "qardaşlıq salamı" ifadəsi böyük ədibin başqa müasirlərinə yazdığı heç bir məktubunda təkrar edilməyən ürək sözləridir. Bu, Cəlil Məmmədquluzadə – Eynəli bəy Sultanov münasibətlərinin məslək dostluğu, əqidə birliyi və əsl qardaşlıq səviyyəsində olduğunu göstərir.

Tədqiqi və nəşri. Görkəmli yazıçı-publisist Eynəli bəy Sultanovun əsərlərinin nəşri sahəsində də müəyyən işlər görülmüşdür. Belə ki, ədibin "Tatarka" pyesi [13], "Seyidlər" hekayəsi [17] müxtəlif vaxtlarda ayrıca kitab halında nəşr olunmuşdur. Abbas Zamanovun ön sözü və İzzət Maqsudovun tərtibi ilə 1966-cı ildə nəşr edilmiş "Seçilmiş hekayələri" adlı kitabında yazıçının nəsr əsərlərinin bir qismi toplanmışdır [9]. Göstərilən nəşrlər Eynəli bəy Sultanovun bədii-publisist əsərlərinin az bir qismini əhatə edir. Xüsusən, kitablarına daxil edilməmiş nəsr əsərləri olduğu kimi, bütövlükdə yazıçının çoxsaylı publisist məqalələrindən heç biri uzun müddət nəşr edilib oxuculara çatdırılma-

mişdir. Bu baxımdan son illərdə Eynəli bəy Sultanovun nəsr əsərlərinin əldə edilmiş yeni hekayələrlə birlikdə kitab halında nəşr olunması qiymətli addımdır [14]. Eyni zamanda, Eynəli bəy Sultanovun publisistik məqalələrinin ilk dəfə olaraq rus dilində [55] və Azərbaycan dilində [16] iki kitabda toplanaraq oxuculara çatdırılması əhəmiyyətli hadisədir.

Eynəli bəy Sultanovun həyatı və yaradıcılığının tədqiqi baxımından da mühüm axtarışlar aparılmış, artıq bir çox elmi əsərlər meydana çıxmışdır. İlk dəfə olaraq ədəbiyyatşünas İzzət Maqşudov 1963-cü ildə Eynəli bəy Sultanovun həyatı və yaradıcılığını namizədlik dissertasiyası səviyyəsində tədqiq etmişdir [34]. Məhz İzzət Maqşudovun tədqiqatından sonra tanınmış bir yazıçı və publisist kimi Eynəli bəy Sultanovun tərcümeyi-halı və çoxcəhətli fəaliyyəti geniş ictimaiyyətə bəlli olmuşdur.

Əli Sultanlı, Əziz Şərif, Əziz Mirəhmədov, Abbas Zamanov, Müzəffər Nəsirli, İsa Həbibbəyli, Vilayət Quliyev, Xeyrulla Məmmədov, Əli Xəlilov, Əflatun Məmmədov, Abbas Hacıyev, Aida Feyzullayeva, Əsgər Qədimov, Fər-

man Xəlilov, İradə Əsədova, Elxan Yurdoğlu – Məmmədov, Ramiz Qasımov və başqalarının araşdırmalarında Eynəli bəy Sultanovun tərcümeyi-halı, bədii-publisist irsi, Azərbaycan folklorunun toplanması, nəşri və teatr əlaqədar fəaliyyətlərinə dair ciddi araşdırmalar öz əksini tapmışdır. İradə Əsədovanın “Eynəli bəy Sultanovun yaradıcılıq yolu” və Elxan Yurdoğlu – Məmmədovun “Eynəli bəy Sultanovun folklorşünaslıq irsi” mövzusunda müdafiə olunmuş filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyalarında geniş araşdırma materialları əsasında görkəmli yazıçının elmi pasportu yaradılmışdır. AMEA Naxçıvan Bölməsinin əməkdaşları tərəfindən hazırlanıb nəşr edilmiş “Eynəli bəy Sultanov: taleyi və sənəti” adlı məqalələr toplusunda görkəmli yazıçı və publisistin haqqında müstəqillik dövrünün yeni araşdırmaları özünə yer almışdır [19].

Son illərdə İzzət Maqşudovun “Eynəli bəy Sultanovun həyatı və yaradıcılığı” [35], Elxan Yurdoğlu – Məmmədovun “Eynəli bəy Sultanov və folklor” [10] monoqrafiyaları çap olunmuşdur.

Nəticə / Conclusion

Eynəli bəy Sultanov XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı, mətbuat və teatrı, habelə ictimai fikri tarixində özünəməxsus sanballı yer tutmuş görkəmli yazıçı və publisistdir. Böyük ədibin xatirəsi ölkəmizdə əbədiləşdirilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi-

nin sədri Vasif Talıbovun “Eynəli bəy Sultanovun anadan olmasının 150 illiyi haqqında”kı 15 fevral 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə tanınmış maarifçi yazıçı və publisistin həyatı və yaradıcılığına həsr edilmiş tədbirlər keçirilmiş, sənədli film çəkilmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Abbas Hacıyev. Tiflis Azərbaycan Teatrı. Bakı: İşıq, 1984.
2. Abbas Zamanov. Əməl dostları. Bakı: Yazıçı, 1979.
3. A.Zamanov. Eynəli bəy Sultanov (“Seçilmiş hekayələri” kitabına müqəddimə). Bakı, 1966.
4. Aida Feyzullayeva. Maarif carçıları. Bakı: Maarif, 1988.
5. Atayev M. Hansı fakta inanmalı. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 10 iyun 1983, № 23 (2054).
6. Baba Tahir. Allah insanlıq məhkəməsi qarşısında (E.Sultanovun tərcüməsində). Bax: “Zakavkazye” qəzeti, 1908, № 28.
7. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri, 4 cildə, VI cild (tərtib edəni və izahların müəllifi: İ.Həbibbəyli). Bakı: Öndər, 2004.
8. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. VI cild. Bakı, 1985.
9. E.Sultanov Seçilmiş hekayələri (A.Zamanovun ön sözü ilə). Redaktoru İ.Mağşudov. Bakı: Azərənşr, 1966.
10. Elxan Yurdoğlu (Məmmədov). Eynəli bəy Sultanov və folklor. Naxçıvan: Əcəmi, 2017.

11. Ermənistan MDTA, f. 66, siy. 1, Q-1188, v.2.
12. Ermənistanda Azərbaycan kitabı (tərtib edəni: İ.Məmmədov). Kitab Palatasının nəşri. İrəvan, 1985.
13. Eynəli bəy Sultanov. Tatarka. İrəvan, 1904.
14. Eynəli bəy Sultanov. Hekayələr (tərtib edəni, çapa hazırlayan, redaktor və izahların müəllifi Elxan Yurdoğlu Məmmədov). Bakı: "Elm və həyat", 2016.
15. Eynəli bəy Sultanov. Xalqa məhəbbət. "Zakavkazye" qəzeti, 19 sentyabr 1907, № 190.
16. Eynəli bəy Sultanov. Məqalələr (rus dilindən tərcümə edən: Qahirə Məmmədova). Naxçıvan: Əcəmi, 2017.
17. Eynəli bəy Sultanov. Seyidlər. Zaqafqaziya ölkə türk qəzeti "Yeni fikir" in nəşri (R.Nəcəfovun müqəddiməsi ilə). Tiflis, 1926.
18. Eynəli bəy Sultanov. Sədinin nəğmələri İran türkləri arasında. "Zakavkazskaya rəç" qəzeti, 10 fevral 2015, № 34.
19. Eynəli bəy Sultanov: taleyi və sənəti (kollektiv). Bakı: Elm və təhsil, 2011.
20. Ə.Mirəhmədov Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, 1980.
21. Ə.Mirəhmədov. Cəlil Məmmədquluzadənin "Əsərləri"nin VI cildinin "İzahlar və qeydlər". Bakı, 1985.
22. Ə.Sultanovun xidməti attestatı. Odessa Dövlət Tarix Arxivi. F. 45, siy.1, Q-2342, v. 6-10).
23. Əflatun Məmmədov. Azərbaycan bədii nəşri. Bakı: Elm, 1983.
24. Əli Xəlilov. Naxçıvan teatrının tarixi. Bakı, 1964.
25. Əziz Şərif. Xalq müəllimi. "Azərbaycan" jurnalı, 1955, №2.
26. Firidun bəy Köçərli. Balalara hədiyyə. Bakı, 1912.
27. Hafiz Divan (parçalar). "Zakavkazskaya rəç" qəzeti, 1906, №191.
28. Həbibov İ. Eynəli bəy Sultanovun dünyagörüşünün formalaşma dövrü. Bax: "Azərbaycan ədəbiyyatının nəzəriyyəsi və tarixi məsələləri" məcmuəsi. Bakı: ADU-nun nəşri. 1987.
29. Həmidə xanım Məmmədquluzadə Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. Bakı, 1981.
30. İradə Əsədova. Eynəli bəy Sultanovun yaradıcılıq yolu (avtoreferat), 1991.
31. İrəvan Kişi Gimnaziyasının müdavimi E.Sultanovun şəxsi işi. Ermənistan MDTA, f.1, siy.3, Q-51.
32. İrəvan Quberniyası Dairə Məhkəməsi prokurorunun köməkçisi Eynəli bəy Sultanovun şəxsi işi. Bax: Ermənistan MDTA, fond. 66, siyahı 1, Q-1188, vərəq. 2.
33. İrəvan Quberniyası Dairə Məhkəməsi prokurorunun köməkçisi. E.Sultanovun şəxsi işi. Erm. MDTA, f. 66, siy. 1, Q-11-88, v.3.
34. İzzət Maqsudov. Eynəli bəy Sultanovun həyatı və yaradıcılığı (Avtoreferat). Bakı, 1963.
35. İzzət Maqsudov. Eynəli bəy Sultanovun həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
36. İzzət Maqsudov. Namizədlik dissertasiyası.
37. Maksim Qorki. Həyatdan lövhələr. Tiflis, "Dan ulduzu", 1927, № 3.
38. Müdrik Sədi və onun populyar beytləri. "Zakafqazskaya rəç" qəzeti, 5 fevral 2015, № 28.
39. Nəsirli M. Cəlil Məmmədquluzadənin dostu və qələm yoldaşı. "Azərbaycan" jurnalı, 1958, № 10.
40. Vladimir Mayakovski. Bakı, "Dan ulduzu", 1927, № 12.
41. Novoe obozreniye" qəzeti, 1892, № 2788.
42. Novoe obozreniye" qəzeti, 1892, № 3071.
43. Novoe obozreniye" qəzeti, 1892, № 3197.
44. Novoe obozreniye" qəzeti, 1892, № 4086.
45. Novoe obozreniye" qəzeti, 1892, № 6012.
46. Novoe obozreniye" qəzeti, 1892, № 6078-6079.
47. Газ. "Каспи", Баку, 1905, № 034.
48. Газ. "Каспи", Баку, 1905, № 107.

49. Газ. “Каспи”, Баку, 1905, № 204.
50. Культура и письменности Востока”. Баку, 1928, III kitab; 1929, IV kitab.
51. Передай руки, а потом хвалит. Газета “Новое время”, 23 октябрь, 1891.
52. Э.Султанов. Жизнь и пресса мусульман. Газета “Закавказская речь”, 1916, № 95.
53. Э.Султанов. О пьесе “Мертвецы”. Газета “Закавказская речь”. Тбилиси, 29 апреля, 1916, № 96.
54. Эйнали-бек Султанов. О пьесе “Мертвецы”. Газета “Закавказская речь” № 96, Тбилиси, 30 апреля, 1916.
55. Эйнали-бек Султанов. Публицистика (сборитель, составитель и автор предисловия: И.Габиббейли). Баку: Элм ве тахсил, 2016.

Жизнь и творчество Эйнали бека Султанова

Иса Габиббейли

Академик, вице-президент НАНА

Главный директор института литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: isa.habibbeyli@science.az.

Резюме. В статье даются обширные сведения о жизни, деятельности и творчестве одного из выдающихся деятелей азербайджанской литературы начала XX века, одарённого публициста, издателя, фольклориста, переводчика и создателя театра, а также активного поборника литературного фронта молланасреддинцев Эйнали бека Султанова.

В области формирования просветительской среды Нахчывана Эйнали бек Султанов начал служить ещё будучи студентом Эриванской мужской гимназии. С 1908 года начался тифлисский период жизни Эйнали бека вплоть до его кончины и там же в основном происходило его формирование. Он был специальным корреспондентом газеты «Каспий» по Еревану и Нахчывану, с 1924 года в качестве секретаря Тифлисского отделения Комиссии по Новому Алфавиту проводил широкую работу в этой области.

Эйнали бек Султанов активно способствовал развитию нового этапа театральной среды Тифлиса начала XX века. Помимо искусного владения в деле публицистики, он был несравненным прозаиком. В его рассказах достоверно изображена жизнь азербайджанской деревни и её поселян.

Несомненной заслугой Эйнали бека Султанова являются его переводы образцов азербайджанской литературы на русский язык. Он перевёл на русский язык комедии М.Ф.Ахундзаде «Молла Ибрагимхалил, алхимик» и «Гаджи Гара» и осуществил издание обеих на русском языке.

Ключевые слова: Эйнали бек Султанов, публицист, переводчик, молланасреддинец, Горийская Учительская семинария, основатель театра